УДК 811.161.2373 DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-14

М.А. Гарбар
Харківський національний університет радіоелектроніки

ПОВЕРНЕНІ ІЗ ЗАБУТТЯ: ТОПОНІМИ СУЧАСНИХ ВУЛИЦЬ ХАРКОВА

Дослідження присвячене аналізу назв вулиць та інших топонімічних об'єктів Харкова, що завдяки закону про декомунізацію набули своїх попередніх, дореволюційних назв. Оскільки обличчя міста формується не лише його архітектурою, а й мовним оформленням міського середовища, вивчення новітньої топоніміки, особливо такої, що вже має значну історію, становить важливе наукове завдання. Аналіз урбонімів та процесів створення нової номінації поєднується з дослідженням лінгвістичної специфіки назв вулиць.

Ключові слова: *топонім, урбонім, годонім, агоронім, ідеологема.*

Исследование посвящено анализу названий улиц и других топонимических объектов Харькова, которые благодаря закону про декоммунизацию обрели свои исторические, дореволюционные названия. Поскольку облик города формируется не только его архитектурой, а и языковым оформлением городской среды, изучение новейшей топонимики, особенно уже имеющей значительную историю, составляет важную задачу современной науки. Анализ урбонимов и процессов создания новой номинации сочетается с изучением лингвистической специфики названий улиц.

Ключевые слова: *топоним, урбоним, годоним, агороним, идеологема.*

The study is devoted to the analysis of street names and other toponymic objects in Kharkov, which, thanks to the decommunization law, acquired their historical, pre-revolutionary names. Since the appearance of the city is formed not only by its architecture, but also by the linguistic design of the urban environment, the study of the newest toponymy, especially already having a significant history, is an important task of modern science. The analysis of urbonyms and the processes of creating a new nomination is combined with the study of the linguistic specifics of street names.

Key words*: toponym, urbonym, godonym, agoronym, ideologema.*

Об'єктом дослідження стали урбоніми (урбаноніми), щопозначають внутрішньо міські топографічніоб'єктиХаркова. Головну увагу зосереджено на тій їх частині, що була повернена на мапу міста завдяки Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [1]. Предметом вивчення стали лінійні урбоніми, тобто такі, що позначають об'єкти, які мають лінійну протяжність. До їх складу увійшли як годоніми – назви вулиць, провулків, в'їздів, набережних, так і агороніми – назви майданів [5].

Топоніми завжди виконують комплекс функцій. Передусім, це властива всім іншим словам номінативна функція, що дає можливість виокремити об'єкт серед інших. Однією з визначальних є адресна функція, що дозволяє ідентифікувати на місцевості об'єкти номінації. Чимало топонімів виконують функцію характеризування, даючи уявлення про найяскравіші риси денотата, та експресивну функцію, виражаючи ставлення до конкретного об'єкта. Також, безумовно, важливою є естетична функція, адже назва повинна мати мовну привабливість, бути оригінальною. На просторах країн колишнього СРСР, проте, на перше місце часто виходила інша функція – меморіальна, причому здебільшого її ідеологічний різновид, що мало сприяти закріпленню політичної ідеології, що панувала на даний момент

© Гарбар М. А., 2018

у суспільстві.

Отже, проблема міської топоніміки не вичерпується лише мовознавчим дискурсом, адже урбанімія в усі часи була вагомою складовою культурної, соціально-економічної та політичної галузей суспільства. Тому дослідження її питань потребує комплексного підходу і має відбуватися на стику різних наукових дисциплін, зокрема мовознавства, історії, культурології, політології, соціології тощо.

Проблема топонімічних назв є своєрідним індикатором значних змін у суспільно-політичному житті. Враховуючи вагому роль у формуванні суспільної свідомості громадян усього мовленнєвого оточення, зростання протягом років незалежності України інтересу до топоніміки у цілому, і зокрема урбаніміки, є цілком закономірним.

Змінність системи урбонімів, що відбувається протягом існування Харкова, у цілому зумовлена загальними чинниками, що мають екстралінгвістичний характер: політичними, соціальними, економічними, часовими, історичними, культурними, релігійними, фізико-географічними, етнографічними.

Порівняємо склад урбонімів, що повернулися до вжитку після Закону про декомунізацію, із системою топонімічних назв, сформованою у радянські часи, якій вони прийшли на зміну. Більшість цих назв є первинними топонімами, які з'явилися ще на перших етапах заселення Харкова або відбудови його конкретної частини, що здійснювалася під час розширення меж міста. Серед них можна виокремити декілька назв, що походять від специфічних зовнішніх характеристик вулиці чи місцевості у цілому: вул. *Холодногірська* (принаймні за однією з версій етимології назви); пров. *Холодногірський, Подільський*.

Назви, утворені від назв споруд та різноманітних об'єктів, що знаходилися на вулиці, складають більш численну групу: вул. *Благовіщенська, Волосна, Воскресенська, Дівоча, Каплунівська, Конторська, Мефодіївська, Різдвяна, Садова, Семінарська,Середівська;* наб. *Гімназійна; пров. Волосний,Каплунівський, Кінний, Причепилівський, Рубанівський;* узвіз *Клочківський.*

Також значна частина «історичних» урбонімів – це утворення від імен людей, чиї будинки знаходилися на цій вулиці, зокрема – тих, хто фактично заснував вулицю, був першопоселенцем: вул. *Куликівська, Курилівська, Молочна, Максиміліанівська, Новохатська, Пантелеймонівська, Самсонівська, Тюрінська, Чуйківська, Шатилівська;* наб. *Мороховецька; пров. Лаврентіївський, Мороховецький, Мало-Черновський, Старо-Іскринський, Черновський,* узвіз *Куликівський, в'їзд Курилівський.*

Представлені серед досліджуваних урбонімів і топонімічні найменування, утворені від назв професій перших поселенців, їхньої етнічної, соціальної належності:вул. *Москалівська, Козацька;в'їзд Москалівський.*

Отже, зазначений перелік урбонімів свідчить про мінімальність ідеологічної складової у номінації. Здебільшого ці назви є прагненням зафіксувати у такий спосіб певні історичні етапи розвитку міста, увічнити пам'ять тих, хто його розбудовував. Звичайно, та частина найменувань, що була утворена від назв храмів, які знаходилися на цій вулиці, теж містить деякий ідеологічний підтекст, оскільки такі урбоніми сприймалися як вшанування цього святого або відповідного релігійного свята [2]. Але цей ідеологічний елемент у номінації був доволі помірним і органічно вписувався у світоглядну картину пересічного мешканця міста.

Якщо порівняти з відповідними урбонімами ще радянських часів, які вони замінили, відразу кидається у вічі їхня незаангажованість. Адже, як зазначають дослідники: «у XX ст. ідеологічний компонент у назвах вулиць набув справді гіпертрофованого вигляду, й часто-густо (зокрема, в умовах Радянського Союзу) найменування/перейменування об'єктів із ідеологічною, пропагандистською метою перетворювалося на самоціль» [3, с.8].

Звичайно, назви радянського періоду, що ми розглядатимемо, не складають сто відсотків радянської топонімічної номінації. Частина урбонімів радянських часів досить гідно репрезентує обличчя міста. Зокрема, показовою є історія номінації вулиці Культури. Перша назва вулиці – Барачна, яку вона отримала через те, що на неї виходили лазаретні

бараки, – дисонувала із обличчям центру великого міста, тим більше що денотат на той час уже втратив актуальність. Тому, незважаючи на спробу повернути цю назву у післявоєнні роки, зрештою з 1958 р. це вулиця Культури. Подібні нейтральні, неідеологізовані, неангажовані назви є, мабуть, зразком урбанічної номінації.

Звернемося до складу назв, що довелося змінити. Переважну більшість з них складають урбоніми, утворені від прізвищ революційних та політичних діячів: вул. *Демченка, Доброхотова, Енгельса, Єлізарова, Ілліча, Карла Маркса, Кірова, Кіровська, Крупської, Леніна, Мельникова, Ногіна, Ольмінського, Урицького, Чубаря, Якіра; пров. Володарського, Гамарника, Дубового, Єлізарова, Ногіна, Свердлова;* узвіз *Пассіонарії,* наб. *Чапаєва,* в'їзд *Володарського, Чапаєва.*

Чимало серед урбонімів, що були наслідком заідеологізованого радянського минулого, і назв історичних подій: вул. *Бакинських Комісарів* (незважаючи на те, що вулиця названа на честь осіб, ця назва має узагальнений характер і відсилає до історичної події – розстрілу 26 революційних діячів), *Жовтневої революції, Червоножовтнева, пров. Жовтневий, Першої Маївки, Повстання; в'їзд Жовтневої революції.*

Також виокремлюються абстрактні й збірні поняття, що стали ідеологемами радянського політичного режиму: вул. *Червоних Старшин*, *ЧервоногоКозацтва*, *Червонопрапорна*; наб. *Червоношкільна*, пров. *Червонопрапорний*, шосе *Комсомольське*, узвіз *Революції.*

Серед урбонімів географічного типу, що потребували перейменування, є утворення від назви міста, яке в ідеологічній міфотворчості радянських часів виступало як колиска всіх російських революцій, а отже, свого часу мало бути увічнене всіма можливими способами, зокрема, й у радянських топонімах: вул. *Ленінградська*, в'їзд *Ленінградський*.

До перейменувань належить и доволі унікальне явище – переосмислення тих назв, що вже існують, завдяки надаванню іншого змісту, відмінного від початкового. Яскравим прикладом цього є переформатування назви Спартаківського провулка. Хоча спочатку була ідея, досить слушна, назвати провулок на честь Свято-Покровського монастиря, що знаходиться поруч, зрештою графічно назва залишилася незмінною, проте набувши нового значення. Замість назви марксистської організації Німеччини «Союз Спартака» тепер зазначений провулок йменується на честь легендарного вождя повсталих рабів у Римській республіці, так само змінено денотат, покладений в основу назви вулиці Спартака. Подібне перейменування відбулося і з вулицею Іванова, яка зараз носить ім'я не більшовика Андрія Іванова, а професора Харківського університету, фізика Віктора Іванова.

Лише на перший погляд такі перейменування можуть здатися недоречністю. Насправді подібне явище відбиває складну специфіку проблеми зміни звичної, усталеної протягом багатьох десятиліть системи урбонімів. Доволі легко здійснювати саму номінацію, надаючи назви новостворенним топонімічним об'єктам. Звичайно, це не менш відповідальна справа. Але принаймні така назва займе свою чарунку, не входячи в конфронтацію зі світоглядно-ментальними особливостями сприйняття пересічного мешканця міста. У випадку ж реномінації, коли ця чарунка вже зайнята, зазначений процес є складнішим. Нові назви потребують певного часу, щоб повністю увійти в обіг, а до цього моменту в урбонімічній системі на побутовому рівні фактично функціонуватимуть паралельні назви – нова та стара, з поступовим зростанням частотності використання нового урбоніма й відповідним зменшенням вживання старого.

Особливої уваги заслуговує приклад реномінації однієї з центральних площ Харкова – майдану Павлівського, якому Рішенням Харківської міської ради № 1338/13 від 20.11.2013 р. [4] було повернуто історичну назву, що функціонувала з 30-х рр. XIX ст. до 25 січня 1919 р., коли даний топонімічний об'єкт був перейменований на площу Рози Люксембург, на честь відомої революціонерки. Але ця зміна в урбонімічній системі була певною мірою «підготовлена». Перейменуванню передувало відновлення функціонування ергоніма торговий будинок «Павлівський». Торгівельний центр з цією назвою було відкрито

наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років в будівлі колишнього Технікуму радянської торгівлі, зведеного на місці «Павлівського подвір'я», яке свого часу і дало цю історичну назву площі. Оскільки на момент перейменування 2013 р. цей урбонім вже функціонував у внутрішньоміському мовленнєвому просторі протягом більше десяти років, він став органічною складовою лексичної групи агоронімів Харкова і не викликав відторгнення у більшості його мешканців.

Також великим позитивним наслідком, хоч і побічним, реномінації годонімів, що ми розглядали, є усунення певних орфографічних помилок у назвах, що пояснюється калькуванням свого часу орфографічних особливостей цих урбонімів з російської мови. Адже у радянські часи багато назв ідеологічної семантики дорівнювалися до власних найменувань і, відповідно, писалися з великої літери, незалежно від того, скільки слів було у їхньому складі. До таких урбонімів належали, зокрема, назви вулиць Бакинських Комісарів, Першої Маївки, Червоних Старшин, Червоного Козацтва. Крім того, та частина урбонімів, що є поверненими дореволюційними історичними назвами, характеризується однокомпонентністю, отже, є зручнішими для використання мовцями.

Хоча на початку XXI ст. багато об'єктів, назви яких були свого часу покладені в основу номінації, втрачені, а тривалий період функціонування системи урбонімів, відірваної від культурно-історичних, світоглядних, етнічних засад мешканців міста, зумовлює певні складнощі у сприйнятті населенням тих змін, що відбуваються на топонімічній мапі Харкова, лише подальше дослідження й коригування урбонімічної системи дозволить створити унікальний культурний простір міста.

Література

1. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-viii
2. Мамалига А. Актуальні проблеми міської топоніміки і публікації мас-медіа / А. Мамалига, Д. Данильчук [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2131
3. Нерознак В. П., Горбаневский М. В. Советский «новояз» на географической карте: О штампах и стереотипах речевого мышления / В.П. Нерознак, М.В. Горбаневский. – М.: Знание, 1991. – 63 с.
4. Рішення Харківської міської ради від 20 листопада 2013 року № 1338/13 «Про перейменування майдану» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/630153
5. Рішення Харківської міської ради від 20 листопада 2015 року № 20/15 «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/644875